

NIZAMI GƏNCƏVINİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ELMİ BİLİKLƏRİN ƏKSİNƏ DAİR

Məryəm Seyidbəyli

AMEA, Elm Tarixi İnstitutunun direktoru, tarix elmlər doktoru

mseyidbeyli@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-6827-5885

Nizami təxəllüsü ilə yazıb yaradan Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif təxminən 1141-ci ildə Gəncədə anadan olmuş, ilkin təhsilini Şeyx Əxi Fərəc Zəncanidən almışdır. Onun əsərlərindən də məlumdur ki, o Atabəylər dövlətinin sarayı və İraq Səlcuqlu Sultanlığı Şirvanşahlar və Mosul Atabəyliyi hökmdarlarına əsərlərini həsr etməsi göstərir ki, o bir saraya bağlı olmamış və tam olaraq saray şairi olmamışdır. Xaqanidən fərqli olaraq şair Gəncədən kənara çıxmamış və 1209-cu ildə orada vəfat etmişdir.¹ Unutmaq olmaz ki, bir çox xarici tədqiqatçı Nizami Gəncəvini fars şairi və ya İran şairi adlandırdığı halda Jan Rıpkə onun Cənubi Qafqazda Azərbaycanın dünyaya bəxş etdiyi brilyant adlandırır.²

Həmişə məlumdur ki, XII əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi dərin bilikli, fitri istedadla malik ensiklopedik bir şəxsiyyət idi. O, elmə, təhsilə böyük önəm vermişdir. Kamil insanın formalaşmasında elmin, təhsilin, biliklərin yiyələnməyin çox böyük rol oynadığını döndöndə qeyd edən şairin fikrinə görə insanı başqa canlılardan fərqləndirən əsas əlamət onun ağılı, kamalı, biliyidir. Bunun üçün isə elmlərə vəqif olmaq lazımdır. Nizami insanın əsl qüdrət və qüvvətini elmlə əlaqələndirərək deyirdi: “Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs, heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.”³

Nizami Gəncəvinin əsərlərindən görüldüyü kimi, şair bəşər cəmiyyətinə məlum olan əsas elmi bilikləri- fizika, fəlsəfə, tarix, ilahiyyat, astronomiya, kimya, riyaziyyat və s. elmləri dərin mənimsəmişdir.⁴ Öz əsərlərində elmin müxtəlif sahələrinə dair olduqca qiymətli, dəyərli fikirlər söyləmişdir. Nizami

yaradıcılığında elmin rolu böyükdür, ona görə də onun dilini başa düşmək heç də asan deyildir. Dahi ədibi asanlıqla başa düşməkdən ötrü o dövrdəki bütün biliklərin bir ensiklopediyasına malik olmaq, o zamankı şəraiti lazımınca araşdırmaq lazımdır. O dövrün elmlərinə vəqif olduğundan sonra Nizami Gəncəvini anlamaq heç də çətin olmayacaqdır.

Nizami Gəncəvinin əsərlərində astronomiyaya dair biliklər

Bizə məlumdur ki, ən qədim elmlərdən biri astronomiyadır və bu elm səma cisimlərinin fəzada vəziyyətini, quruluşunu, hərəkət trayektoriyasını, fiziki halını, kimyəvi tərkibini və inkişaf qanunauyğunluqlarını, eyni zamanda səmada meydana gələn planetlər və ulduzlarla bağlı sistemlərin yaranması və təkamülünü öyrənir.⁵ Sivilizasiya yaranandan sonra insan övladı təbiəti kəşf etməyə başladı və təbiəti müşahidə edərək astronomiya elmini inkişaf

¹ Browne E. G. A literary history of Persia, vol. 2, s. 401-403

² Rypka, J. History of Iranian Literature, s. 210

³ Apoyev B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri, s. 13

⁴ Abdullayev H.B., Vəliyev L.M. Nizami Gəncəvinin Elm Dünyası, s. 4

⁵ Seyidbəyli M., Nemətzadə S. Astronomiyanın tarixinə dair очерк, s. 12

etdirdi. Orta əsrlərdə bu elm artıq yetkinləşmişdi və bu elmə dərinlən bələd olan Nizami öz əsərlərində yerlərin, göylərin sirlərini öyrənməyi tələb edir.¹

*“Yerləri, göyləri öyrənək bir-bir,
Qalmasın bizimçin açılmamış sirr”²*

Nizami kainatın sirlərinə bələd olmaq, göy cisimləri olan ulduzların, planetlərin hərəkət qanunlarını öyrənmək üçün insanlara xəyalən səmalara yüksəlməyi, yəni göy cisimləri haqqında dəqiq elmi müşahidələr aparmağı məsləhət görür. Bunun üçün aşağıdakı misralara diqqət yetirək:

*“Göy sənin tabeyin olmaq istəsən
Yollan səmalara, yüksəl bu yerdən.
Arxana baxmadan yürü göylərə,
Ta yıxılmayasan bir də bu yerə.
Sənin həmailin ulduz, asiman,
Olmuşdur vəsilən bunlar hər zaman”³*

Göy cisimlərini yaxşı müşahidə etməklə yanaşı, onları dəqiqliklə öyrənməyə çalışan Nizami Gəncəvinin əsərlərində öz dövrü üçün məlum olan planetlərin, bürcələrin və təbii peyklərin demək olar ki, hamısının adlarına rast gəlirik. Həmin cisimlərin adları qədim Şərq ədəbiyyatında qəbul edildiyi formada verilmişdir. Həmin adlar aşağıdakılardır:

1) Şəms (Günəş); 2) Qəmər (Ay); 3) Utarid (Merkuri); 4) Zöhrə (Venera); 5) Mərrix (Mars); 6) Müştəri (Yupiter); 7) Zühəl (Saturn); 8) Hut (Qoç); 9) Gur (Öküz); 10) Cövzə (Əkizlər); 11) Tir (Xərçəng); 12) Əsəd (Şir); 13) Delvi (Qız); 14) Zənəb (Əqrəb); 15) Həməl (Oğlaq); 16) Qövs (Oxatan); 17) Dolça

(Dolça); 18) Mizan (Tərəzi); 19) Mahi (Balıq).⁴

Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” poemasında Məcnunun ulduzlara şikayət səhnəsində ulduzlar aləmində gedən proseslərin ardıcılığına çox dəqiq riayət edir. Məsələn, göstərilir ki, oğlaq bürcü aya yaxın durmuşdur. Bu zaman Öküz, Əkizlər, Xərçəng, Şir, Tərəzi, Əqrəb, Oxatan və s. bürcələrin səmadakı vəziyyətlərini elmi dəqiqliklə müşahidə edən Məcnun sonra Zöhrə və Müştəri planetlərinə öz dərini açır və kömək istəyir.⁵

*“Bürclərin mənzillər dairəsindən,
Fələk zəlzələyə düşmüşdü bilsən.
Həməl bürcü ayın dodaqlarından,
Haşiyə tikmişdi göyə bu zaman.
Dərya öküzütək o öküz bürcü,
Gövhər boğazlıydı dişləri inci.
Kəmər bağlamışdı Cövzdə ikiqat,
Qoşa payalıydı əyləşdiyi taxt.”⁶*

Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” əsərində də astronomiyaya aid bir çox maraqlı və diqqəti cəlb edən fikirlər söyləmişdir:

*“Altı yaxa açdı tərəflərə o,
Dörd gövhər bəxş etdi qara yerə o.”⁷*

Şair dünyanın yaranma səbəbinin aydınlaşdırılmasında yunan filosoflarına müraciət etməsi əbəs yerə deyildir. O, Aristotelin dörd ünsür (su, torpaq, od, hava) məsələsini qəbul etməklə həmin fikri dönə-dönə müdafiə etmişdir. Yuxarıdakı beytində dörd ünsür məsələsinə toxunmaqla, onu dörd gövhər adlandırır.⁸ Yunan filosofu

¹ Nizami və müasirlik (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi), s. 43

² Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s. 28

³ Apoyev B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri, s. 30

⁴ Apoyev B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri, s. 31

⁵ Abdullayev H.B., Vəliyev L.M. Nizami Gəncəvinin Elm Dünyası, s. 68

⁶ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s. 170

⁷ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, s. 25

⁸ Həsənzadə S. Dünyadan əziz dünyaya (Nizaminin təbii-elmi görüşləri), s. 146-147

Empedoklunun fikirlərinə görə də Kainatın əsasını dörd ünsür təşkil edir.

Empedokl "bütün şeylərin kökləri" hesab etdiyi, bir-biri ilə cəlaşmayan və dəyişməz dörd ünsürü - torpağı, suyu, havanı və odu bütün mövcudatın başlanğıcı və əsası elan etmişdir. O, bildirmişdir ki, ünsürlər daim yaşamaqda davam edir və əmələ gəlmirlər, yalnız böyük və ya kiçik miqdarda bir şeydə cəmləşir və ya bir şeydən dağılırlar.¹ Nizami Gəncəvi də Empedoklunun baxışlarına müəyyən üstünlüklər vermişdir.

"Dörd ünsür yaratdı o Pərvərdigar.

Onlardan birinci- işıqlı oddur,

Dünyanın ən yüksək tağı da odur.

İkinci - küləkdir, hərəkətdədir,

Hərəkət etməzsə bilinməz nədir.

Üçüncü - sudur ki, təravət verər,

Hər şeyə təzəlik, lətafət verər.

Dördüncü - torpaqdır tapdayır əyyam,

Tapdanan köksündən toz qalxır müdam"²

Elm aləminə məlumdur ki, ilk dəfə günəş sistemi haqqında orta əsrin görkəmli alimi Bîrûnî və İbn Sina fikir söyləsələr də XII əsrə qədər təqribən 1500 il K. Ptolomeyin geosentrik (yer mərkəzli) sistemi hökm sürmüşdür. Odur ki, şair də aşağıdakı beytində yer mərkəzli sistemi müdafiə edərək yazır :

"Neyçin yer sabitdir, ulduzlar səyyar?

Kim ona "get" dedi, buna "tut qərar?"³

Şair burada yeri tərənəmz, ulduzları daimi hərəkətdə qəbul edir. Lakin "Leyli və Məcnun" əsərində Yeri tam sükunətdə yox, daimi dövr (fırlanan) edən kimi göstərir. Və

hətta tək Yerin yox kainatdakı bütün göy cisimlərinin fırlandığını söyləyir:

"Buludlar, fəlaklər qaçışır yənə.

Onlar bir-birinə sarılmış bərk-bərk,

Hamısı top kimidir, gəzir kürə tək.

Bu kürə şəklinə yalnız yer deyil,

Hər xətt ki, hərələnir yuvarlaqdır, bil."⁴

Nizami "Xosrov və Şirin" əsərində də Yeri daimi dövr edən kimi göstərmişdir.

"Kainat özü də belə dövr edir,

Gövhər tanıyana aydındır bu sirr"⁵

Nizami Gəncəvi kainatda yeganə hərəkət forması olaraq fırlanma hərəkətinin mövcud olduğunu qəbul edir və bununla da çox mühüm olan elmi nəticəyə gəlir.

Nizaminin əsərlərində riyazi biliklər, hesab elmi

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı o qədər dərin və genişdir ki, elmin hansı sahəsinə dair fikir axtarsan orada tapmaq mümkündür. Ensiklopedik biliyə sahib olan filosof-şair riyaziyyat elminin də incəliklərinə dərinədən bələd olmuş, bu sahədə Avropanın bəzi alimlərini bir neçə əsr qabaqlamışdır. İngilis filosofu və təbiətşünası Rocer Bekon demişdir: "Riyaziyyatı bilməyən adam heç bir digər elmi öyrənə bilməz". Bütün böyük texniki nailiyyətlər-binaların və körpülərin tikintisi, atom elektrik stansiyalarının qurulması, səsdən sürətli aviasiyanın yaranması, kosmik uçuşlar, müasir həyatımızın demək olar ki, ayrılmaz tərkib hissəsi olan kompyuter texnikası-riyaziyyatsız mümkün ola bilməzdi. İnsanların həyatında riyaziyyatın verdiyi töhfələr həddindən çoxdur. Bir çox tanınmış

¹ Qədim Yunan Fəlsəfəsi Antologiyası, s. 21

² Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə, s. 101

³ Həsənzadə S. Dünyadan əziz dünyaya (Nizaminin təbiət-elmi görüşləri), s. 147

⁴ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s. 31

⁵ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, s. 28

riyaziyyatçılar (o cümlədən Jozef Furye, Anri Puankare) riyaziyyatın əsas rolunu təbiət qanunlarının izah olunmasına köməklik göstərməsində görürdülər. Təsadüfi deyil ki, Qaliley deyirdi: “Təbiətin ən böyük kitabı riyaziyyat dilində yazılmışdır”. Riyaziyyatın daha mühüm rolu ondan ibarətdir ki, o, insanın intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir.¹ Elmin inkişafında riyaziyyatın böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini dərk edən Nizami öz əsərlərində riyaziyyata dair zəngin və dərin elmi mahiyyətə malik fikirlər söyləmişdir. Onların arasında onluq kəsrlərə, sıfır məfhumuna, koordinat sistemlərinə, riyazi tənliklərin həndəsi mənasına, düz xəttə, müstəviyə, harmonik qanunlara, həndəsi fiqur və cisimlərə, sahə və həcmlərə və s. dair söylədiyi fikirlər daha çox diqqəti cəlb edir.² Şairin bu sahədə yürütdüyü fikirlər istər o zaman, istərsə də indiki dövr üçün öz əhəmiyyətini olduğu kimi saxlayır. Məlum olduğu kimi, N. Gəncəvinin dövründə onluq kəsrlər haqqında biliklər o qədər də geniş yayılmamışdır. Buna baxmayaraq, onun əsərlərində onluq kəsrlər haqqında maraqlı fikirlərə rast gəlirik. Məsələn, “İskəndərnamə” poemasında oxuyuruq:

*“Şah izn verərsə, o sirləri mən,
Deyərəm onda yox, yüzdə birindən”³*

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün digər sistemlərdən üstün olan onluq say sistemindən⁴ Avropada yalnız XIV əsrdə istifadə etməyə başlamışlar.⁵ Ümumiyyətlə, XII əsrdə Nizaminin riyaziyyata dair söylədiyi fikirlər çox-çox sonralar

riyaziyyatçı alimlər tərəfindən öz təsdiqini tapmışdır. Məsələn, İsaak Nyutonun cazibə nəzəriyyəsindəki fəza Evklid xarakteri daşıyır, yəni fəzada mütləq düz xəttin mövcud olduğu qəbul edilir. Lakin XX əsrin əvvəllərində Eynşteyn tərəfindən yaradılan ümumi nisbilik nəzəriyyəsi göstərdi ki, fəza, ümumiyyətlə qeyri-Evklid xarakteri daşıyır, yəni fəzada olan bütün xətlər qapalıdır, mütləq düz xətt yoxdur. Hələ XII əsrdə dahi şair belə qənaətə gəlmişdir ki, müəyyən məkan daxilində, fəzada istənilən zərrəcik düz xətt cıza bilməz, yəni bütün xətlər qapalıdır.⁶

*“Səhradan bir bulud qalxarsa əgər,
Ucalar müəyyən nöqtəyə qədər.
Uçar ucalığın son zirvəsinə,
Lakin o sərhədi aşmıyacaq yənə.
O da dairədə dolanıb qalar,
O da bir dairə şəklini alar”⁷*

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində fizika elmi

Təbiəti öyrənən ən önəmli elmlərdən biri də fizika elmidir. O bizi əhatə edən aləmin quruluşunu, xassələrini və orada baş verən hadisələrin ümumi qanunlarını öyrənir.⁸ Elm tarixinə nəzər salsaq fizika elminin inkişafı dövrünü orta əsrlərdən başladığımızı görə bilərik. Çünki, qədim Yunanıstanda formalaşan bu təbiət elminə İslam təsiri olunca daha da inkişaf etdi və hətta Avropa elminə öz təsirini göstərdi. Filosof şairin elmi dünyagörüşündə də fizika elmi də xüsusi yer tutur. Nizami fizikaya dair irəli sürdüyü fikirlərində qədim yunan alimləri ilə (Aristotel, Fales, Evklid, Ptolomey və s.)

¹ Riyaziyyat ensiklopediyası. I hissə, s. 4

² Həsənzadə S. Dünyadan əziz dünyaya (Nizaminin təbiət-elmi görüşləri), s. 106

³ Apoyev B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri, s. 97

⁴ Riyaziyyat ensiklopediyası. I hissə, s. 49

⁵ Həsənzadə S. Dünyadan əziz dünyaya (Nizaminin təbiət-elmi görüşləri), s. 110

⁶ Abdullayev H.B., Vəliyev L.M. Nizami Gəncəvinin Elm Dünyası, s. 16-17

⁷ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s. 31

⁸ Murquzov M., Abdurazaqov R., Əliyev R. Fizika. Dərslük, s. 8

bərabər orta əsr alimlərini də (Əl-Kindi, Əl-Fərabi, İbn Sina, Bəhmənyar, İbn Rəşd, Ömər Xəyyam və s.) yaddan çıxarmamışdır. O, hər bir əsərində yeri gəldikdə onlara istinad edərək öz yeni fikirlərini elmi surətdə əsaslandırmışdır. Dahi şair nəinki özündən əvvəlki alimlərin fikirlərinə şərik çıxmış, hətta özündən sonrakı alimlərin də bir sıra fikirlərini qabaqlamışdır (5, s. 30). Nizami Gəncəvi fizikaya dair fikirlərini poeziya dili ilə mahir təbiətşünas alim kimi qələmə almışdır. Onun işıqın təbiətinə dair söylədiyi fikirlər diqqəti daha çox cəlb edir. Hamımıza məlumdur ki, Yer kürəsinin istillik, işıq, həyat mənbəyi Günəşdir. Günəş kainata fasiləsiz istilik enerjisi verir, öz şüaları ilə işıq saçır.¹ Nizami öz əsərlərində Günəşin işıq mənbəyi olması, yer üzünə həyat bəxş etməsi ilə əlaqədar dəyərli fikirlər söyləmişdir.² Dahi mütəfəkkirin “Leyli və Məcnun” əsərində işıq hadisələrinin təbiəti barədə söylədiyi fikirlərə diqqət edək.

*“Göydə parlasa da nə qədər ulduz,
Günəşdir nur verən aləmə yalnız”³*

Nizami Gəncəvi günəş şüalarının yeddi rəngdə olduğundan və əks olunmasından da bəhs etmişdir.

*“Yeddi rəng pərdədən qurtar birtəhər,
Güzgü pas altında çirkin görünər”⁴*

Fizika elmində edilən elmi kəşflərdən biri də fotoeffekt hadisə olmuşdur. Işıq şüaları metalların üzərinə düşdükdə ondan elektronları qoparır ki, buna fotoeffekt deyilir.⁵ Eynşteyn Nobel mükafatını fotoeffekt hadisəsinin elmi izahını verdiyi üçün almışdır. Lakin Nizami şerlərində fotoeffekt hadisəsinə daha dərin, daha

elmi yanaşmış və onu müasir dillə desək, işıqın enerji potensialları seli kimi təsvir etmişdir:

*“Zərrəylə dur, otur gün işığı tək,
Cəmşid sarayının fikrindən əl çək”*

Buradan aydın olur ki, şair Günəş şüalarının zərrəciklər selindən ibarət olması fikrindədir və o, fizikanın bu sahəsi haqqında kifayət qədər elmi bilik və məlumata sahib olmuşdur. Göründüyü kimi Nizami Gəncəvi şair olmaqla yanaşı, o dövr üçün məlum olan elmi bilikləri dərin mənimsəmişdir. O, insanın əqli yetkinliyini elmi biliklərə yiyələnməkdə görürdü. Ona görə də, şair “Leyli və Məcnun” poemasında oğluna nəsihət edərkən buyurur: “O elmi öyrən ki, faydası vardır”. Fikrini konkretləşdirib tibb və fiqh elmləri üzərində dayanan sənətkar peyğəmbərdən iqtibas gətirərək yazır ki, “elmlərin elmi bədənələr elmi və dinlər elmidir”⁶

*Nizami Gəncəvinin əsərlərində
təbabət və biologiya*

Öz dövrünün bütün elmlərinə dərin mənimsənən böyük alim əsərlərində tibbə dair də olduqca qiymətli, dəyərli fikirlər söyləmişdir. Onun “Leyli və Məcnun” poemasına diqqət edək:

*“Bağban ürəyindən su içsə də nar,
Axırda xəstələr qisməti olar”⁷*

Qeyd olunan misralarda dahi şair narın müalicəvi əhəmiyyətə malik olmasına, yəni bağırsaq qurdlarını çıxartmaq üçün nardan istifadə olunduğuna işarə edir.

Nizami Gəncəvi sağlamlığın mühüm şərtləri olan qidalanmaya, rejimə, qida

¹ Nəbibəyli Z. Fizika və insan yaşamı, s. 14

² Seyidbəyli M., Mehdiyeva G., Bədəlova A. Fizikanın tarixinə dair очерк, s. 79

³ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s. 53

⁴ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s. 54

⁵ Abdullayev H.B., Vəliyev L.M. Nizami Gəncəvinin Elm Dünyası, s. 39-40

⁶ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s. 51

⁷ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s. 187

məhsullarının tərkibinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Bədənin bir yeri zədələndikdə və ya yara olduqda işlədilən və Şərqdə min bir dərindən dərmanı sayılan «Mumiya» haqqında şair bir dəfə yox, bir neçə yerdə onun əvəzsiz dərman olduğunu qeyd edir. O yazır:

*“Mumiya arasında əzgin bir bədən,
Dincəldiyi kimi dincəlirəm mən.”¹*

Yemək rejiminin pozulması, ac qalma, pis qidalanma və s. insanları həmişə narahat edir. Ancaq son vaxtlarda bəzi xəstəlikləri, xüsusilə mədə-bağırsaq xəstəliklərini ac qalmaqla müalicə edirlər. Maraqlı burasıdır ki, Nizami Gəncəvi ac qalmağın müalicəvi əhəmiyyətini öz dövründə dərk edərək bu barədə əsərlərində məlumat vermişdir.

Doğrudur, ac qalmaq insanı müəyyən qədər süstləşdirir. Bununla belə mədə-bağırsaq sistemində “təmizlik” gedir, bir çox mikroblar aclığa tab gətirməyib ölür və mədə-bağırsaq öz növbəsində “istirahət günü” qazanır. Odur ki, Nizami Gəncəvinin aşağıdakı misraları yazması təsadüfi deyildir:

*“İnsanı süst edən aclıq da bəzən,
Həzmə kömək olur, saflaşır bədən”²*

Qida normaları və yemək qaydaları ilə yanaşı, dahi şair, yuxu rejiminə əməl etməyin də fiziki sağlamlıq üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini əsərlərində dönə-dönə qeyd etmişdir (2, s. 168). Məsələn, “İsgəndərnamə”də dahi filosof Əflatunun (Platonun) dili ilə insanlara məsləhət görür ki, çox yatmasınlar, yatanda da ayıq olsunlar. Eyni zamanda yuxusuz da qalmasınlar. Çünki bu, insanın yorulub əldən düşməsinə, sinir sisteminin pozulmasına, ürək-damar, həzm sistemi xəstəliklərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Bir sözlə qədrində və sağlam şəkildə

yuxusunu ala bilməyən insan sağlam ola bilməz.

*“Yuxusuz, yeməksiz qalma ki, bədən
Süstləşib, yorulub düşər qüvvədən”³*

Sağlamlığı təmin etməyin başlıca amillərindən biri də zərərli vərdiş və adətlərə qarşı mübarizədir. Mütəfəkkir şair öz əsərlərində bu məsələni də unutmamış, insanın sağlamlığına zərər yetirən amillər sırasında sərxoşluğa meyli xüsusi qeyd etmişdir. Məsələn, elə ilk poeması “Sirlər xəzinəsi”ndə şair- pedaqoq çox sadə bir dillə başa salmağa çalışır ki, şərab və spirtli içkilər insanın təcə sağlamlığına zərər vermir, eyni zamanda onun aqlını əlindən alır, keyləşdirir, şüursuz vəziyyətə salır:

*“İçmə, huşyar eyləməz o içdiyən mey səni,
Yaddan çıxar varlığın, şərab eylər key səni.
Sərxoşluğa uyan kəs ələm çəkər ömürlük,
Aqilliyin üstünə qələm çəkər ömürlük”⁴*

Fiziki tərbiyədə, xüsusilə, sinir sisteminin möhkəmliyində mühüm rol oynayan amillərdən biri də əsəbiliyin aradan qaldırılması insanın qəmdən, kədərdən uzaq durması, bədbinliyə qatılmamasıdır. Bu cəhətə şair demək olar ki, bütün poemalarında toxunmuşdur. Məsələn şair “Xosrov və Şirin”də deyir:

*“İş çətinə düşsə, bil ki, o zaman,
Hamıdan tez ölər matəm saxlayan.
Gülərək, qəlbini şadlandır bir az
Arif ol, qəm çəkmə, qəmdən et həzə,
Qum nəm çəkən kimi, qəmi qəm çəkər”⁵*

Təbabət elminə görə insan sağlamlığına, fiziki möhkəmliyinə böyük təsir göstərən amillər içərisində təbii amillər mühüm yer tutur. Şair “Xəmsə”də həmin

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, s. 167

² Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s. 225

³ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə, s. 124

⁴ Nizami Gəncəvi. Sirlər Xəzinəsi, s. 89

⁵ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, s. 446

məsələni də unutmamış, yeri gəldikcə bu barədə dəyərli məsləhət və tövsiyələrini vermişdir. Məsələn, ən mühüm təbii amillərdən biri olan sudan bəhs edərkən öyrədir ki, təmiz su nə qədər faydalı olsa da onu normadan artıq içmək olmaz. Çünki: “Bir inci saflığı varsa da suda, artıq içiləndə dərd verir o da”.

Nizami Gəncəvi təbii amillərdən təmiz havanın roluna diqqət yönəldərək göstərir ki, insanın fiziki inkişafında bu amilin böyük əhəmiyyəti vardır. O, “İskəndərnamə” poemasında rütubətli havanın bir sıra xəstəliklər törətməsindən, belə havada tənəffüsün çətinləşməsindən bəhs edərək yazır:

*“Artıq rütubətdən törəyər vəba,
Tənəffüs çətindir belə havada.
Bundan qurtarmaqçün qalayarlar od,
Tökərlər bu oda səndəl, gül və ud”*

Səndəl - Oduncağı efir yağı ilə zəngin olan ətirli, həmişəyaşıl tropik ağacdır. Nizami “Xeyir və Şər” hekayəsində də səndəlin müalicəvi əhəmiyyətə malik olduğunu dilə gətirir: Şərin bədxahlığı ilə gözləri çıxardılmış Xeyri səndəl ağacının yarpaqlarından məlhəm düzəldərək sağaldırlar.

Şairin birinci sətrinə də toxunmaq istəyirəm. Elmə məlumdur ki, vəba xəstəliyinin törədicilərini alman alimi R.Kox tapmışdır (1883-cü ildə). Rusiyada isə bu xəstəlik 1823-cü ildə Həştərxanda qeydə alınmışdır. Bu xəstəliyin törəmə ocağı Hindistan sayılır. Deməli, hələ XII əsrdə vəba xəstəliyi şairə məlum imiş və həmin dövrdə də

onu yaqutla müalicə edirlərmiş. Odur ki, şair yazır:

*“Qorxma öz könlünü elə abadan,
Yaqut ye zərrəcə qorxma vəbadan”¹*

Yaqut ağrıkəsici xüsusiyyətə malikdir və bədənin hər hansı hissəsində olan ağrıyı maqnit kimi özünə çəkir. Hind alimlərinin dediyinə görə, özü ilə yaqut gəzdirən şəxs taun və vəba xəstəliklərinə tutulmaz. Yaqutu ağızda saxladıqda ürəyi qüvvətləndirir, əhval-ruhiyyəni yaxşılaşdırır, susuzluğu dəf edir. Onu tozunu şərbətə qatıb içdikdə qanı təmizləyir, zəhərlənmənin qarşısını alır, gözü xəstəliklərdən qoruyur.

Nizami Gəncəvi öz əsərlərində uroloji problemlərə dair müxtəlif məlumatlar vermişdir. O “Yeddi Gözəl” əsərində cinsi zəiflik probleminin mənşəyinin psixoloji səbəblərdən qaynaqlana biləcəyini söyləmişdir. N. Gəncəvi sevginin bu xüsusda daha təsir edici vasitə olduğunu vurğulayır. Bundan başqa o “Xəmsə”yə daxil olan “Xosrov və Şirin” və “Yeddi Gözəl” poemalarında cinsi gücü artıracaq bir sıra bitki və ya bitki qarışımının olması haqqında faktlara işarə vurur, lakin o konkret olaraq həmin dərmanların adlarını çəkmir.²

Nizami Gəncəvi öz “Xəmsə”sində aid olduğu regionun zəngin bitki aləmini də təsvir edir. O bitkilərdən bəhs edərkən yaşıllığın insan üçün əhəmiyyətli olması, həmişəyaşıl bitkilərin cavanlıq rəmzi olmasını dəfələrlə vurğulamışdır. Onun “Xosrov və Şirin” əsərində Mərdümgiyah (yəni “adam otu”) bitkisinin adı çəkilir. Bu olduqca tibbi faydalara malik jənşen bitkisidir. Xosrov özünü danlayaraq bu bitkiyə bənzədir. Eyni

¹ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s. 262

² van Ruymbeke Ch. "From culinary recipe to pharmacological secret for a successful wedding night: the scientific background of two images related to fruit in the Xamse of Nezâmi Ganjavi", Festschrift in honour of

Professor J.T.P. de Bruijn // Persica, Annual of the Dutch-Iranian Society, (Leiden), 2002, pp. 127–136

əsərdə adını çəkmədiyi bitkidən alınan “müfərrəh” dərmanı haqqında da məlumat vardır. Belə qənaətə gəlmək olar ki, hansısa psixiatrop dərmanın ekvivalentidir. Bundan başqa Nil adlı isti ölkələrdə bitən və naqqaşlıq üçün mürəkkəb alınan bitki haqqında da “Xosrov və Şirin” əsərində məlumat vardır. Bundan başqa onun əsərlərində təlxək adlı acı qarpız bitkisinin də adını görmək mümkündür. O “Leyli və Məcnun” əsərində insanı bəd nəzərdən qoruyan üzərlik bitkisi haqqında da məlumat verir. O “İskəndərnamə” əsərində isə su ilə bəslənməyən zirə bitkisi haqqında məlumat vermişdir.¹

Nəticə

Bütün bu məlumatları qarışıqlı-müqayisəli təhlil edərək belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, Nizami Gəncəvi həkimliyə yüksək qiymət vermiş və bütün sənətlərin alisi hesab etmişdir. Çünki bir nəfərin pedaqoji fəaliyyəti, başqasının mühəndisliyi baş tutmayıbsa, onlardan heç kəs incimir, öz səhvlərini imkan daxilində düzəldə bilərlər. Əgər bir şəxsin həkimliyi uğursuzluğa düşər olubsa, demək burada qırılan ömür, fəlakətə uğrayan ailə vardır.

Göründüyü kimi dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi öz əsərlərində elmin müxtəlif sahələrinə dair qiymətli məlumatlar vermişdir. Qeyd olunan dövrdə mövcud olan elmlərin tarixini öyrənmək nöqtəyindən Nizaminin əsərləri böyük əhəmiyyətə malikdir.

---

¹ van Ruymbeke Ch. Science and Poetry in Medieval Persia: The Botany of Nizami's Khamsa. Cambridge, University of Cambridge Press, 2008, 252 p.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev H.B., Vəliyev L.M. Nizami Gəncəvinin Elm Dünyası, Azər nəşr, 1991, 83 s.
2. Apoyev B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri. Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2008. 244 s.
3. Browne E. G. A literary history of Persia, 4-vols. vol. 2. From Firdawsi to Sadi. Cambridge: Cambridge University Press, 1928, 568 p.
4. Chopra, R M, Nizami Ganjavi (1141-1209): The Greatest Master of Persian Romantic Mesnavi. Kolkata, Sparrow Publication, 2014, 257 p.
5. Həsənzadə S. Dünyadan əziz dünyaya (Nizaminin təbii-elmi görüşləri). Bakı. "Tuna printing publishing packaging" nəşriyyatı, 2016, 344 s.
6. Murqzov M., Abdurazaqov R., Əliyev R.. Fizika. Dərslik. Bakı, Təhsil, 2019, 95 s.
7. Nəbibəyli Z. Fizika və insan yaşamı. Bakı. "Ecoprint" nəşriyyatı. 2019, 184 s.
8. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə. Bakı, "Lider nəşriyyat". 2004, 256 s.
9. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, "Lider" nəşriyyat. 2004, 288 s.
10. Nizami Gəncəvi. Sirlər Xəzinəsi. Bakı, "Lider" nəşriyyat. 2004, 342 s.
11. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, "Lider" nəşriyyat. 2004, 392 s.
12. Nizami Gəncəvi. Yeddi Gözəl. Bakı, "Lider" nəşriyyat. 2004, 336 s.
13. Nizami və müasirlik (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı. "Azərbaycan Dövlət Universitetinin" nəşri. 1982, 159 s.
14. Qədim Yunan Fəlsəfəsi Antologiyası. Redaktorlar: Fəlsəfə elmləri doktoru Ə.S.Abasov, N.A.İmanov. Bakı, Elm, 2002, 105 s.
15. Riyaziyyat ensiklopediyası. I hissə. Bakı. "Çaşıoğlu" nəşriyyatı. 2011, 400 s.
16. Rypka, J. History of Iranian Literature, edited by Karl Jahn. Dordrecht: Reidel Publishing Company, 1968, 928 p.
17. Seyidbəyli M., Mehdiyeva G., Bədəlova A. Fizikanın tarixinə dair oçerk. Bakı. "Elm" nəşriyyatı. 2018, 216 s.
18. Seyidbəyli M., Nemətzadə S. Astronomiyanın tarixinə dair oçerk. Bakı. "Elm" nəşriyyatı. 2018, 140 s.
19. The Cambridge History of Iran. Volume 5. The Seljuk and Mongol periods / Edited J. A. Boyle. Cambridge: Cambridge University Press, 1968, 709 p.
20. van Ruymbeke Ch. "From culinary recipe to pharmacological secret for a successful wedding night: the scientific background of two images related to fruit in the Xamse of Nezâmi Ganjavi", Festschrift in honour of Professor J.T.P. de Bruijn // Persica, Annual of the Dutch-Iranian Society, (Leiden), 2002, pp. 127–136
21. van Ruymbeke Ch. Science and Poetry in Medieval Persia: The Botany of Nizami's Khamsa. Cambridge, University of Cambridge Press, 2008, 252 p.

